

В'ячеслав Яремчук

ПРОЦЕС ТРАНСФОРМАЦІЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ БАГАТОПАРТІЙНОСТІ В АР КРИМ У 1991–2002 РР.: СУПЕРЕЧНОСТІ І НАСЛІДКИ

Стаття присвячена проблемі становлення і розвитку регіональної багатопартійності в АР Крим у 1991–2002 рр., дії внутрішніх та зовнішніх чинників, які зумовили її специфіку. На основі аналізу суспільно-політичних подій, динаміки відносин по лінії «центр–регіон», результатів президентських і парламентських виборчих кампаній виявлена зміна конфігурації кримської багатопартійності, низка характерних етапів у її розвитку.

Ключові слова: *АР Крим, регіональна багатопартійність, політичні партії, виборчі процеси.*

Vyacheslav Yaremchuk. Transformation Process of the Regional Multiparty System in the AR Crimea in 1991–2002: Contradictions and Consequences. *The article is devoted to the establishment and development of the regional multiparty system in the AR Crimea in 1991–2002, the influence of internal and external factors that led to its specificity. Due to the analysis of social and political events, the dynamics of the relations in*

“center–region” dimension, the results of presidential and parliamentary election campaigns was defined the reconfiguration of the Crimean multiparty system as well as a number of specific steps in its development.

Key words: *the AR Crimea, the regional multiparty system, political parties, electoral processes.*

Становлення та формалізація регіональної багатопартійності в Кримській АРСР (з лютого 1992 р. – Республіка Крим, з вересня 1994 р. – Автономна Республіка Крим; АР Крим) відбулися з певним запізненням, порівняно з материковою Україною – наприкінці 1993 р. Істотно вплинув на цей процес феномен «Кримського проекту» [1, с.60–61], що виник наприкінці 1980-х рр. ХХ ст., актуалізуючи проблему співіснування кримської спільноти у складі УРСР напередодні розпаду СРСР. Наступне ж суперечливе втілення цього «проекту» у вигляді трансформації Кримської області в Кримську АРСР (лютий 1991 р.) – територіально-адміністративну автономію у складі унітарної України – призвело до появи так званого «Кримського вузла» – складного переплетіння декількох взаємопов’язаних проблем, що стало головною темою, і, як з’ясувалося, не вирішеною остаточно, у «порядку денному» політичного життя Криму і України в цілому на наступні два десятиліття. Серед них:

- українсько-російські відносини (включаючи чинник російських геополітичних інтересів, перебування Чорноморського флоту Російської Федерації (далі – РФ) у Севастополі),
- взаємини між кримським регіональним співтовариством і центральною українською владою,
- інтеграція в місцевий соціум значного масиву репатріантів [2].

Слід зазначити, що в Криму склалася унікальна ситуація, коли інтереси місцевої еліти і більшості населення (етнічних росіян, значної частини українців, які внаслідок тривалого перебування в російськомовному середовищі втратили національно орієнтовані риси) значною мірою збігалися. Так, основний масив населення півострова із занепокоєнням сприйняв проголошення суверенної України, розцінюючи це як потенційну загрозу інтересам і цінностям кримчан. У свою чергу, місцева суспільна верхівка, значна частина

якої індивідуально сприймала українську державність, переймаючись власними інтересами, прагнула балансувати у сфері відносин «центр–регіони». Не виявляючи особливого нахилу до політичного сепаратизму, вона використовувала суспільні настрої, ностальгію за колишнім СРСР, намагаючись за рахунок розігрування «російської карти» посилити власну легітимність, усунути зайвих конкурентів.

З цією метою в Криму був запущений маховик формування громадської думки, включаючи і появу міфів щодо «дискримінації росіян», залякування населення «українським націоналізмом» чи «татарським радикалізмом», через що український та кримськотатарський громадсько-політичні рухи (а згодом – політичні партії), які виступали на захист інтересів суверенної унітарної України, були вимушені займати другорядні позиції в суспільно-політичному житті регіону. Це стосувалося і їхніх лідерів, що не користувалися популярністю серед переважаючого російськомовного населення [3, с.21].

За цих обставин на момент проголошення незалежності України в Криму серед низки конкуруючих між собою політичних груп (або центрів), які стали базовими у партійному структуруванні півострова, на початковому етапі найбільш помітними й активними виявилися дві. Передусім, це об'єднана корпоративними інтересами (що давало підстави для тверджень про ймовірність перетворення півострова на «комуністичний заповідник» [4, с.23, 24]) колишня компартійна, радянська і господарська номенклатура, організаційну верхівку якої становила більшість у Верховній Раді Кримської АРСР (з травня 1992 р. – Верховна Рада Криму, з вересня 1994 р. – Верховна Рада Автономної Республіки Крим; Верховна Рада АР Крим), в уряді автономії. Інший центр уособлювався з організаційно й ідеологічно різнобарвними рухами проросійської орієнтації, які, зважаючи на значну перевагу серед населення етнічних росіян, російськомовних громадян, на недалеку перспективу стали найпотужнішими, визначаючи основні суспільно-політичні процеси в Криму [5, с.43] й перетворюючи півострів на одну з провідних локацій проросійського політичного руху в Україні.

Цьому сприяло й стрімке падіння життєвих стандартів, «криза ідентичності і легітимності», як наслідок розвалу СРСР, що призвело на початку 1990-х рр. до значної радикалізації проросійського руху, його переходу від «республіканських» позицій (на захист і розширення повноважень Кримської АРСР у складі України) на самостійницько-сепаратистські, включаючи і намір відділення півострова від України. Проросійські громадські організації, які стали базою для утворення політичних партій, починаючи з такої відомої, як «Республіканський рух Криму», латентно чи відверто заперечували право на існування Українській державі, апелювали до неправочинності акта 1954 р. щодо передачі Криму до складу УРСР, широко експлуатували анти-українську риторичку на кшталт «Не віддамо Крим татарам і українцям!», «Крим завжди був російським», «Рухівці – фашисти і націоналісти!», «Повернути Крим Росії» [4, с.42]. Їхні дії, як правило, були синхронними, а нерідко, й інспірованими з боку шовіністичних політичних сил РФ, що прагнули до дестабіляції ситуації в Криму, містили характер тиску, політичного шантажу (включаючи й підбурюючі українофобські заяви, що лунали з початку 1990-х рр. щодо «російського статусу» Криму, Севастополя).

Свою роль у згаданому процесі відіграла й колишня компартійна верхівка Криму, очолювана М. Багровим – головою Кримської обласної ради народних депутатів, з лютого 1991 р. – Верховної Ради Кримської АРСР (у минулому – перший секретар Кримського обкому КПУ, член ЦК КПРС та ЦК КПУ). Саме під його керівництвом в умовах «правового вакууму» через кримський парламент у 1991–1992 рр. була проведена низка правових актів (Декларація про Державний суверенітет Криму, Акт про державну самостійність Республіки Крим, Конституція Республіки Крим), що поклали початок процесу виводу Криму за межі правового поля України. Тоді ж було покінчено й з радянським атавізмом щодо назви автономії (Кримська АРСР). Вона була змінена на нову – Республіка Крим.

У процесі створення та діяльності політичних партій у Криму, конфігурації регіональної багатопартійності у досліджуваній період можна виділити два характерні періоди, які мали значну прив'язку до законодавчо-нормативної бази.

I період (1991–1997 рр.) пов'язаний з діяльністю громадських об'єднань, які створили відповідну базу для утворення політичних партій, реєстрацією Міністерством юстиції Республіки Крим у вересні 1993 р. першої політичної партії (Партія економічного відродження Криму; далі – ПЕВК), що поклало початок формуванню кримської багатопартійності. Упродовж 1993–1997 рр. на півострові було зареєстровано 22 всекримські політичні партії (з них 7 у 1993 р., 12 – у 1994 р., 3 – у 1996 р. [6].

Істотний вплив на процес створення і функціонування партій в Криму відіграло наростаюче напруження по лінії «центр–регіон», через що місцеві політичні об'єднання переважно займали позицію «регіонального інтересу», ставили на перше місце захист інтересів Криму, основного етнічного масиву – росіян. Це нерідко відображалося і в їхніх назвах – Російська партія Криму, Партія Слов'янської Єдності, Республіканська партія Криму «Росія», Російська національна єдність та ін. Найпотужнішими політичними партіями автономії, що відображало суспільні настрої, активність різних елітних груп, стали створені наприкінці 1993 р. Республіканська партія Криму (Партія Республіканського Руху Криму) (далі – РПК (РПК) на чолі з Ю. Мешковим та її головний конкурент – Комуністична партія Криму (далі – КПК), якою незмінно керував Л. Грач.

Незважаючи на різні ідеологічні позиції, основний масив місцевих політичних партій поза голосливими заявами щодо захисту інтересів Криму, кримчан об'єднувала їхня опозиційність щодо офіційного Києва, «антизахідна» риторика, негативне ставлення до розпаду СРСР й розриву відносин між Кримом і Росією. В своїх крайніх виявах проросійські радикали (Російська партія Криму, Народна партія Криму) сповідували ідеї політичного сепаратизму, «ненасильницького» повернення Криму до складу Росії. Не менш небезпечні наміри кримські проросійські партії мали і щодо України – передусім трансформації її у федеративну державу. Агресивна риторика, популістські гасла, звернуті передусім до «російськомовного населення», вже на початку 1990 рр. призвели до того, що проросійські політичні партії, перехопивши від комуністів (у 1994 р. нараховувала 57 тис. членів [7], у декілька разів кількісно

переважаючи всі інші політичні партії півострова) ініціативу у вирішенні «Кримського вузла», на нетривалий час очолили суспільно-політичне життя регіону. Разом з тим, проросійські політичні партії залишалися доволі аморфними, неспроможними до вироблення чіткої політичної програми щодо самореалізації росіян, російськомовного населення в межах Криму та України, узгодити свої дії [8, с.125–127].

Щодо «проукраїнських» політичних партій, які розраховували на підтримку передусім українського етнічного середовища, кримських татар, то їхні зусилля щодо об'єднання кримчан навколо ідеї української державності були блоковані переважаючими кількісно проросійськими силами. На півострові діяла лише одна політична партія (створ. у 1994 р.), яка в основу своєї діяльності ставила загальноукраїнські державницькі інтереси – Український Громадянський Конгрес Криму (далі – УГКК). Однак через незначну кількість членів вона не мала змоги впливати на політичні процеси. Повною мірою це стосувалося й всеукраїнських політичних партій, які, починаючи з реєстрації у 1993 р. кримського осередку Української республіканської І партії («Собор»), почали «проникати» на півострів.

Значний вплив на розвиток партійного життя Криму спричинила гостра політична криза 1994–1995 рр., яка в умовах безуспішного «російського стрибка», ініційованого президентом Республіки Крим Ю. Мешковим, призвела до цілковитого краху провідні проросійські політичні партії, втрату ними суспільної підтримки*. Вже через декілька років після створення припинила своє існування кожна третя політична партія півострова [6], включаючи і провідну РПК (РПК). Ці умови, коли значна частина населення півострова була «глибоко індиферентна» як до політичних процесів, так і політичних

* Серед діючих партій, як визначили результати дослідження кримських соціологів («Крымсоцис», 1995 р.), найпотужнішими за суспільними впливами були КПУ – 8,4% респондентів, ПЕВК – 6,5%, РПК (РПК) – 5,3%, Російська партія Криму – 5%, НРУ – 1,3% (Див.: Кислая А. А. Политический портрет Крыма / А. А. Кислая // Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы: Научно-практическая конференция / Институт истории Украины НАН Украины, Крымский государственный индустриально-педагогический институт. – Симферополь, 1996. – С.119–120).

партій півострова [9, с.119–120], полегшили впровадження рішучих заходів офіційного Києва, починаючи з відміни у 1995 р. низки законодавчих актів автономії, які поклали кінець «майже суверенній» добі президентства Ю. Мешкова. Згаданий процес було завершено Указом Президента України Л. Кучми «Про призупинення дії Закону Автономної Республіки Крим «Про об'єднання громадян» (квітень 1997 р.) наслідком чого стала ліквідація загальнокримських політичних партій, що завершило період їхнього безальтернативно-монопольного існування в регіоні і поклало початок формуванню нової конфігурації місцевої багатопартійності, яку склали політичні партії з загальноукраїнським статусом.

Останнє давало підстави виокремити новий, **II період** у розвитку кримської багатопартійності, який охоплював **1997–2002 рр.** Зміна законодавчо-нормативної бази значно прискорила процес «проникнення» в Крим загальноукраїнських політичних партій, який до тих пір не відзначався особливою динамікою. Так, з 78 регіональних всеукраїнських партійних структур, зареєстрованих на півострові упродовж 1993–2002 рр., більшість була легалізована починаючи з 1997 р. Значний «вибух» ресстрації нових партійних структур у Криму відбувся у 1997 р. (14 організацій) та 2001 р. (28 організацій) [10], що пов'язувалося з різноманітними виборчими кампаніями.

Центральне місце в суспільно-політичному просторі Криму відтепер зайняли загальноукраїнські політичні партії – переважно провладні, а також ті, що експлуатували «ліву» та «слов'яно-фільську» ідеї. Серед них – Партія «Міжрегіональний блок реформ», Народно-демократична партія (далі – НДП), Аграрна партія України (далі – АПУ), СДПУ(о), ПАРТІЯ РЕГІОНІВ; КПУ, СПУ, ПСПУ, СелПУ; Слов'янська партія, Партія Слов'янської єдності України, Партія «За Русь єдину», Партія «Російсько-український союз» (Русь). Своє місце в Криму прагнула зайняти й утворена у Донецьку у 1997 р. провладна Партія мусульман України. Партія, яка ставила за мету лобювання інтересів депортованих народів, прагнула перехопити на теренах півострова ініціативу від Меджлісу, стати лідером серед кримськотатарського народу. Однак її спроби щодо участі у місцевих виборах, створенні партійної мережі в Криму закінчилися невдачею [11].

«Повернення» Криму в правове поле України разом з деградацією і розвалом проросійських політичних партій у другій половині останнього десятиліття ХХ ст. завдали істотного удару по феномену «кримського сепаратизму», значно обмежили антиукраїнську риторику найбільш радикальних місцевих політиків, що прискорило інтегрування партійного життя автономії в загальноукраїнське [12]. Після 1997 р. проросійський політичний рух, його кадровий потенціал на найближчу перспективу був сконцентрований навколо громадських організацій (провідній з них – Російській громаді Криму), зосередившись на практичних питаннях захисту інтересів і прав росіян, особливо у питаннях мови і культури, підтримки зв'язків з історичною батьківщиною, а у подальшому – «просуванні» доктрини «русского мира». Єдиною політичною партією, яка позиціонувала себе як захисника «регіонального інтересу», російськомовного населення, що дозволяло розраховувати на електоральну підтримку не лише в Криму, але й інших теренів України, стала утворена відомим кримським підприємцем і політиком Л. Миримським Партія «Союз» (1997 р.). В її програмі, окрім висловлювання негативного ставлення до розпаду СРСР, нав'язаної «суспільству націоналістичної ідеології», висувалися стратегічні завдання, що полягали у запровадженні федеративно-земельного устрою країни, наданні російській мові статусу другої державної мови, входження України до складу міждержавного Союзу разом з Росією та Білоруссю [13, с.242–243].

З усіх всекримських політичних партій найбільше скористалася зі згаданої ситуації (заодно і підтримавши акт ліквідації місцевих партій) КПК, яка за рахунок переформатування на Кримську республіканську організацію Комуністичної партії України (далі – КРО КПУ) не лише зберегла свої організаційні структури, але й отримала потужний імпульс у своєму розвитку за рахунок загальноукраїнського статусу КПУ, перетворившись до початку ХХІ ст. на провідну політичну партію Криму.

Значну роль у структуруванні багатопартійності Криму відіграли різноманітні виборчі кампанії, які стали каталізатором, потужним механізмом у селекції партійної еліти регіону. Зважаючи на баланс політичних сил, перевантаження суспільства носталь-

гуючими та протестними настроями, упродовж першого десятиріччя незалежності України Крим демонстрував те, що він знаходиться у «червоному поясі», надаючи перевагу «лівим» і проросійським політичним силам.

Повною мірою це засвідчили результати президентських виборів:

- Ю. Мешков – перший Президент Республіки Крим (1994 р.), лідер виборчого блоку «Росія» (провідне гасло – «Відновлення Республіки Крим як самостійної демократичної правової держави з наступним відновленням її єдності з Росією»), який на свою підтримку у другому турі голосування набрав 75,2% голосів [14, с.116];

- Л. Кучма (1994 р.), який йшов на вибори як представник «червоного директорату», ініціатор інтеграції з країнами СНД, РФ, опонент до «національно-орієнтованого» Л. Кравчука. Результат: в АР Крим Л. Кучма став безальтернативним лідером на виборах, здобувши у першому турі понад 80% голосів, у другому турі – близько 90% голосів [15, с.176, 180];

- П. Симоненко (1999 р.), який, «зацикливши» на собі протестний та проросійськи налаштований електорат, зумів в АР Крим випередити свого головного опонента – чинного Президента України Л. Кучму: результати виборів в АР Крим у 1-му і 2-му турах: 37,6%, 51,2%, відповідно, (П. Симоненко) проти 34,6%, 43,9% (Л. Кучма). Лише у Севастополі незначна перевага у межах декількох відсотків була на боці Л. Кучми [16, с.299, 325].

Партійно-ідеологічна ідентифікація кримчан щодо переважаної підтримки «лівих» і проросійських політичних партій, майже повної нейтралізації загальноукраїнських політичних партій національно-демократичного спрямування була засвідчена й під час виборів до Верховної Ради України.

Так, у 1994 р. майже половину з обраних 23 народних депутатів України від Криму становили представники КПК (10 депутатів). Разом з тим, аналіз соціального зрізу народних обранців – серед них виявився лише один партійний функціонер (КПК), а основна маса складалася з керівників промислових та сільськогосподарських підприємств, адміністративного апарату, поодиноких представників інтелігенції [17, с.31–34] – вказував на те, що головним мотивом

виборців була не партійно-ідеологічна ознака кандидатів, а їхні статусні позиції, реальні можливості вплинути на вирішення соціально-економічних проблем.

У 1998 р. на перших виборах до загальнонаціонального парламенту після ліквідації кримських політичних партій безумовний успіх в АР Крим здобула КПУ, що збіглося з загальним ренесансом «лівої» ідеї в Україні. Виборчий результат комуністів у Криму перевершив загальноукраїнський показник майже удвічі. Найвищий у країні рівень підтримки КПУ був зафіксований у Севастополі (45,9% голосів), третю позицію у всеукраїнському рейтингу займала АР Крим (39,3% голосів) [18]. Другу позицію в електоральних уподобаннях в АР Крим зайняла Партія «Союз» – 10,7% голосів, третю – НРУ (6,7% голосів). Незначним виявився виборчий успіх однієї з головних провладних партій – НДП. Партія перетнула виборчий бар'єр менш ніж у половині виборчих округів АР Крим і лише у Севастополі з показниками 6,5–7,3% зайняла у рейтингу 2-гу позицію [18].

Незважаючи на переконливу виборчу перемогу КПУ в пропорційній частині, в одномандатних виборчих округах Криму ситуація виявилася цілковито відмінною. З 12 депутатів-мажоритарників АР Крим і Севастополя лише троє були комуністами. Інші – два члени Партії «Союз», безпартійні мали виборчий ресурс набагато вагоміший – діючі депутати Верховної Ради України, представники центральних і кримських владних структур, бізнес-еліти [19].

Не внесли особливої корективи й результати виборів до Верховної Ради України четвертого скликання у 2002 р. Найбільшу підтримку виборці надали КПУ, яка, як і на попередніх виборах, здобула безальтернативну перемогу на всіх виборчих округах Криму, зайнявши у всеукраїнському рейтингу 2-гу і 4-ту позиції (33,9% голосів в АР Крим, 32,7% голосів у Севастополі). З великим відривом від лідера – 2-гу і 4-ту позиції в АР Крим та Севастополі з показниками від 3,7% до 13,2% зайняли провладні сили – Виборчий блок «За Єдину Україну!» та СДПУ(о). Переможець парламентських виборів – Виборчий блок політичних партій «Блок Віктора Ющенка «Наша Україна»» з показниками підтримки у 2,9% та 9,7% голосів посів у кримському рейтингу 3-тю і 8-му позиції [20].

З кола суб'єктів виборів, які не перетнули виборчий бар'єр, найбільшу підтримку в Криму (в межах 3,5%–8,8%) мали прибічники проросійського руху, експлуатанти «лівої» ідеї. Серед них – Виборчий блок політичних партій «Руський блок» (Партія «За Русь єдину», Партія «Русько-Український Союз», Партія «Союз») (3-тя і 5-ма позиції у кримському рейтингу), який йшов на вибори під гаслом «За російську мову, єдність та гідне життя!», а також Виборчий блок політичних партій «Блок Наталії Вітренко» (5-та і 6-та позиції у кримському рейтингу) [20]. Згадані два виборчі блоки об'єднувала антизахідна риторика, вимоги входження України до міждержавного союзу разом з Росією і Білоруссю, захист російської мови і культури, канонічного православ'я, обґрунтування необхідності базування (як «частини загальної спадщини») Чорноморського флоту в Севастополі.

Більш рельєфно зміни у партійному структуруванні Криму відображали вибори до Верховної Ради Криму – Верховної Ради АР Крим у 1991–2002 рр. Так, у 1994 р. не стало несподіванкою (після тріумфу на президентських виборах Ю. Мешкова), що перемогу на виборах до місцевого парламенту святкували проросійські політичні партії – виборчий блок «Росія» (РПК (РПК), Народна партія Криму), який здобув підтримку 66,8% голосів виборців. Другу позицію з великим відставанням зайняли комуністи – 11,6%. Інші політичні партії Криму (окрім ПЕВК – 7,1%) виявилися неспроможними подолати 5% виборчий бар'єр. Загалом, серед депутатського корпусу Верховної Ради Республіки Крим блок «Росія» отримав 54 мандати депутатів, КПК – 2, ПЕВК – 1, Російська партія Криму – 1 [3, с.51–52].

Цілком прогнозованими були результати виборів до Верховної Ради АР Крим у 1998 р., які відбувалися в умовах «розпаду» місцевої багатопартійності після розпуску кримських політичних партій, цілковитої нейтралізації проросійських політичних об'єднань. Одночасно ці обставини «розчистили» ґрунт для політичного реваншу КПУ, яка в умовах економічної кризи спромоглася «зациклити» на себе «лівий» і проросійськи налаштований електорат. Незважаючи на рекордну кількість всеукраїнських політичних партій, які взяли участь у виборах, – 23, комуністи без

особливої напруги зуміли втримати на них своє лідерство. В результаті виборів значна перевага комуністів-депутатів у складі Верховної Ради АР Крим 3-го скликання (1998–2002 рр.) (КПУ – 38 мандатів, АПУ – 5, НДП – 4, Партія «Союз» – 4, ПЕВ (колишня ПЕВК) – 1, СПУ – 1) [21] дозволила їм надійно очолити місцеву раду, спікером якої став лідер Кримської республіканської організації КПУ Л. Грач.

Істотне переформатування регіональної багатопартійності Криму відбулося під впливом виборів до Верховної Ради АР Крим у 2002 р., на яких «місцевим» політичним силам, комуністам виявилось не під силу суперничати з всеукраїнськими політичними партіями, особливо провладними, які, спираючись на підтримку офіційного Києва, остаточно очолили політичні процеси в АР Крим. До парламенту автономії потрапило рекордне представництво від 11 політичних партій: КПУ – 15 депутатів, АПУ – 11, НДП – 8, СДПУ(о) – 3, ПАРТІЯ РЕГІОНІВ – 3, Партія «За Русь єдину» (у наступному – Партія «Руський блок») – 2, СелПУ – 1, Партія промисловців і підприємців України – 1, Партія «Русько-Український Союз» – 1, Політична партія «Трудова Україна» – 1, Партія «Демократичний Союз» – 1 [22]. Більшість депутатів парламенту і надалі становили безпартійні – переважно представники управлінської та бізнес еліти Криму [23]. Створення партійної коаліції дозволило провладним політичним партіям очолити провідні політичні інституції півострова – Верховну Раду АР Крим – Б. Дейч (ПАРТІЯ РЕГІОНІВ) та Раду Міністрів АР Крим – С. Куніцин (НДП). Нова конфігурація регіональної багатопартійності дала змогу спікеру парламенту Б. Дейчу вже у 2002 р. заявити про те, що в Криму покінчено (!) з періодом «політичного сепаратизму», відбулося повернення до «політичної стабільності» у правовому полі України [24, с.16, 46].

Поряд з тим, одним з наслідків виборів стало те, що разом зі стрімким падінням впливу комуністів після довгої перерви до Верховної Ради АР Крим потрапили окремі проросійські політичні партії та рухи (Партія «За Русь єдину», Партія «Русько-Український Союз», Російська громада Криму), що поклало початок новому етапу активізації проросійського політичного руху на півострові. Далеко

не останню роль у нарощуванні його потужності у подальшому відіграло блокування проросійських політичних партій регіону (передусім, Партії «Руський блок») з ПАРТІЄЮ РЕГІОНІВ, з якою у них виявилися спільні противники – «українські націоналісти», а згодом національно-ліберальна опозиція [25, с.339]. Це виявилось як під час Помаранчевої революції 2004 р., так і виборів Президента України у 2010 р., подій Революції Гідності, що перетворило півострів у «надійний» плацдарм ПАРТІЇ РЕГІОНІВ, яка з допомогою своїх союзників – комуністів і проросійських політичних партій – була причетною до формування відповідного майданчика до здійснення «російської весни» в Криму, що і відбулося на початку 2014 р.

Викладене дає можливість дійти до таких висновків. В основі утворення у складі унітарної УРСР у 1991 р. нової територіально-адміністративної одиниці – Кримської АРСР (як відвертого атавізму радянської системи) були дії політичної верхівки СРСР, КПРС–КПУ, спрямовані на створення механізму впливу на процеси національного відродження УРСР, ускладнення її шляху до суверенної держави. Минуле Криму, його географічне розташування, етнічний склад населення з переважаючим сегментом етнічних росіян призвело до того, що в умовах «кризи ідентичності і легітимності» основний масив населення півострова із занепокоєнням зустрів створення суверенної України, сприймаючи її як потенційну загрозу інтересам і цінностям кримчан. Згадані чинники визначили основне спрямування місцевої багатопартійності, тривалий час провідні позиції в якій займали політичні партії (близькі між собою щодо України) «лівої» і проросійської орієнтації, що в умовах «правового вакууму» дозволило їм розгорнути діяльність, спрямовану в кінцевому рахунку на відторгнення Криму від України. Провідну роль у новітньому партіоутворенні Криму відіграла місцева (переважно колишня партійно-радянська) суспільна верхівка, значна частина якої індіферентно сприймала українську державність, натомість, безвідповідально підігрувала проросійським настроям.

Знаковими подіями в політичному житті Криму стали виборчі кампанії, які, будучи відповідними каталізаторами селекції і ротації політичної еліти, фіксували основні партійні пріоритети серед

населення півострова. Передусім, це стосувалося виборів Президента Республіки Крим Ю. Мешкова (1994 р.), безальтернативна перемога якого була здобута за рахунок мобілізації проросійських політичних партій. Участь кримчан у виборах Президента України у 1994 і 1999 рр., до Верховної Ради України у 1994–2002 рр. підтвердила перевагу в кримському соціумі залишкових ностальгуючих (за СРСР) та протестних настроїв, що виливалося у підтримку головним чином проросійських та «лівих» політичних партій.

Особливу роль у партійному структуруванні Криму відіграли вибори до місцевого представницького органу – Верховної Ради Криму (1994 р.), Верховної Ради АР Крим (1998 р., 2002 р.), «стрибокподібні» результати яких, відбиваючи зміну суспільних настроїв, активність політичних партій, вказували на значну динаміку політичних процесів у Криму. Про це свідчила й відсутність сталого зв'язку, спадкоємності між переможцями – проросійські політичні партії у 1994 р., Комуністична партія України у 1998 р., нарешті – конгломерат провладних політичних партій (НДП, СДПУ(о), ПАРТІЯ РЕГІОНІВ та ін.) у 2002 р., що знаменувало собою остаточне утвердження контролю над політичними процесами в АР Крим з боку офіційного Києва.

1. Габриелян О. А. Проблемы и возможности современного проекта «освоения» Крыма / О. А. Габриелян // Материалы научно-практической конференции «Автономная Республика Крым в XXI веке: опыт, проблемы, развитие. – Симферополь: АнтикВА, 2006. – С.60–65.

2. Мальгин А. Крымский узел [Електронний ресурс] / А. Мальгин. – Симферополь: Новый Крым, 2002. – Режим доступу: file:///C:/Users/Admin/AppData/Local/Temp/Rar\$DI00.301/Мальгин%20Андрей.%20Крымский%20узел%20-%20royallib.ru.fb2

3. Регионы Украины: хроника и руководители. Т.3: Крым и Николаевская область / науч. ред. К. Мацузато. – Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 2009. – 256 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/coe21/publish/no20_ses/SES20-11_23.pdf

4. Національна безпека України: кримський вектор: збірник документів і матеріалів (1917–2014 рр.); у 5 ч. / упор.: Л. Рябошапка, І. Вдовичин, В. Гринчак, А. Луцький, І. Томюк; за ред. Л. Рябошапка, А. Луцького. – Львів: Ліга-Прес, 2015. – Ч.2. – 732 с.

5. Музичко О. Є. Проросійські суспільно-політичні організації на Півдні України як фактор дестабілізації ситуації в регіоні: сучасний стан проблеми та шляхи її вирішення / О. Є. Музичко // Стратегічні пріоритети. – 2006. – №1. – С.42–47.

6. Список крымских политических партий, действовавших в 1993–1997 гг. // Крым политический [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politika-crimea.ru/parties/krymskie>

7. Ядуха В. Местные коммунисты требуют вернуть собственность партии [Електронний ресурс] / В. Ядуха // Сегодня, Москва. – 1994. – 21 октября. – Режим доступу: https://sites.ualberta.ca/~khineiko/segodnia93_95/1122253.htm

8. Колупаев Д. В. Русское национальное движение в Крыму: проблемы и перспективы / Д. В. Колупаев // Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы: Научно-практическая конференция / Институт истории Украины НАН Украины, Крымский государственный индустриально-педагогический институт. – Симферополь, 1996. – С.123–127.

9. Кислая А. А. Политический портрет Крыма / А. А. Кислая // Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы: Научно-практическая конференция / Институт истории Украины НАН Украины, Крымский государственный индустриально-педагогический институт. – Симферополь, 1996. – С.118–120.

10. Список крымских отделений всеукраинских политических партий в Автономной Республике Крым (1993–2014 гг.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politika-crimea.ru/parties/ukrainsky>

11. Яремчук В. Партія мусульман України / В. Яремчук // Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х – початок 2012 рр.). Енциклопедичний довідник / за ред. М. Кармазіної. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – С.325–327.

12. Копиленко О. Крим як невід’ємна складова частина України: правові аспекти [Електронний ресурс] / О. Копиленко. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/LiberUA/Book/Krym/1.pdf>

13. Партія «Союз» // Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х – перша половина 2011 рр.) / Керівник проекту – М. С. Кармазіна; довідковий матеріал – М. С. Кармазіна, Т. А. Бевз; упорядники – Т. А. Бевз (координатор проекту), Д. В. Веденєв, П. П. Гай-Нижник, О. М. Любовець, С. В. Полтавець, О. М. Собачко, В. Д. Яремчук. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – 808 с.

14. Киселёва Н. В. Этнополитические процессы в Крыму: исторический опыт, современные проблемы и перспективы их решения / Н. В. Киселёва, А. В. Мальгин, В. П. Петров, А. А. Форманчук. – Симферополь: Салта, 2015. – 352 с.

15. Вибори в Україні 1994 року (друге доповнене видання) / підготовлене за допомогою Агентства Сполучених Штатів з Міжнародного Розвитку (USAID) та Центральної виборчої комісії України. – К., 1995. – 231 с.

16. Вибори Президента України 1999. Інформ.-аналіт. вид. / Центральна виборча комісія; редкол.: М. М. Рябець (голова) та ін. – К., 2000. – 395 с.

17. Вибори в Україні 1994 року / Міжнародна Фундація Виборчих Систем. – Київ–Вашингтон, 1994. – 199 с.

18. Вибори до Верховної Ради України 1998 // Центральна виборча комісія. Офіційний веб-сервер [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v?kodvib=1...rejim=0

19. Народні депутати України 3-го скликання (1998–2002) // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/d_index_arh?skl=3

20. Вибори до Верховної Ради України 2002 // Центральна виборча комісія. Офіційний веб-сервер [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/WEBPROC0V>

21. Велігодський В. М. Діяльність політичних партій і організацій в період розбудови Автономії Криму (кінець 80-х – 90-х рр.) [Електронний ресурс] / В. М. Велігодський. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/74572/16-Veligodsky.pdf?sequence=1>

22. Семена Н. Новая власть в Крыму... Сможет ли она быть качественно иной и стабильной? / Н. Семена // Зеркало Недели. – 2002. – 11–17 мая [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20020622042428/http://www.zerkalo-nedeli.com/nn/show/392/34748/>

23. Наприклад: Предвыборные программы кандидатов в депутаты Верховной Рады Автономной Республики Крым по избирательному округу №51. Дзоз Виталина Алексеевна // Крымская газета. – 20 марта. – С.2.

24. 2002–2004. Крымский парламент: результаты и перспективы / Управление делами Верховной Рады Автономной Республики Крым. – Симферополь, 2004. – 328 с.

25. Мальгин А. В. «Русский Крым» в посторанжевой Украине: новые реалии – старые проблемы / А. В. Мальгин // Вопросы развития Крыма. Научно-практический дискуссионно-аналитический сборник. – Вып.16. Крымское региональное сообщество: генезис. Современное состояние, перспективы. – Симферополь: СОНАТ, 2012. – С.333–347.